

Шарафиддинова Нодира Хурсандовна

*Фаргона вилояти Фаргона шаҳри
ФарДУ академик лицейи она тили ва
адабиёт фани ўқитувчиси*

<https://doi.org/10.5281/zenodo.5848943>

Ритм яратишда урғунинг ўрни

Аннотация: *Ритм яратишнинг омил ва усуллари хилма-хил бўлиб, буларнинг бирида сўзларнинг орфоэпик вариантларига, яъни талаффуз туфайли сўз таркибида рўй берадиган фонетик фарқланишларга ҳам асосланилади. Ритмик эҳтиёж туфайли сўзлар таркибидаги унлилар орттирилади, ундошлар ўз йўлдош унлилари қўшилган ҳолда талаффуз этилади. Ритм яратишнинг бу тизимида урғу ҳам иштирок этади. Мақолада шу ҳақда фикр юритилади.*

Калит сўзлар: *акцентология, туроқ, рукн, монотон товуш, политон товуш, акустика, метрик шеърият.*

Аннотация: *Факторы и методы создания ритма различны, один из которых основан на орфоэпических вариантах слов, то есть на фонетических различиях, возникающих в структуре слова из-за произношения. Из-за ритмической потребности гласные в словах увеличиваются, согласные произносятся с добавлением собственных гласных-сателлитов. В обоих случаях формируется слог, в статье описаны эти процессы, роль аббревиатур в формировании ритма и дано определение их как акцентологического метода.*

Ключевые слова: *акцентология, тирак, рукн, монотонный звук, политон звук, акустика.*

Метрик шеъриятда ритм яратишнинг акцентологик усули урғу функцияси билан ҳам боғланади. Маълумки, ўзбек тилида урғу нисбий барқарорликка эга бўлиб, у, одатда, сўзнинг охириги бўғинига тушади ва сўзни фонетик жиҳатдан яхлитлайди. Урғу тушиши монотон товушнинг политонга айланиши урғунинг соф фонетик функциясидир, бунда кўп бўғинли сўзлардаги бўғинлардан бири акустик жиҳатдан фарқланади, унли, агар унга урғу тушган бўлса, кучли позицияда туради.

Бажарадиган вазифаси ва характериға қараб, урғулар турличадир. Биринчи навбатда урғу таъкидлайди, таъкидлаш эса ажратиш орқали юзага чиқади. Урғу сўзда бўғинни ажратганидек, нутқий тактда сўзни, фразада сўз ва синтагмани ҳам ажратиб кўрсатади. Бу ажратишлар маъно-мазмунни таъкидлаш, унга эътибор қаратиш учун хизмат қилади. Урғунинг поэтик вазифа бажариши миқдорий урғунинг дифференциал функцияси асосида юзага чиқади. Пауза ритмнинг нисбатан йирик

бўлақларини ажратиш билан поэтик вазифа бажарса, урғу ритмик бўлақлар таркибидаги унсурлардан бирини ажратиш орқали поэтик вазифа бажаради. Бошқача айтганда, пауза бир бутун тугал матн, шунингдек, банд ва мисралар таркибида ҳаракат қилади, шу ҳаракати туфайли байт ва бандларни, мисра, тuroк ва рукнларни ажратади. Метрик шеърятда урғу тuroк ва рукнлар таркибида ҳаракат қилади ва шу таркибдаги бирор элементни, одатда, бўғинни ажратади. Бу билан бир тuroк (рукн)ни шу тuroк (рукн) мансуб бўлган тизимдаги бошқа тuroк (рукн) билан ритмик жиҳатдан тенглаштиради.

Ҳар кеча қон бирла жисмим сафҳайи тақвимдек

Гўйи анжум тирноғидин сарбасар афғор эрур [1.Б.128]

Бу байтнинг охирги рукни вимдек: гор эрур тарзида шаклланган. Кўришиб турибдики, биринчи рукн икки бўғин, иккинчи рукн уч бўғиндан иборат. Бу лингвистик пландаги бўғинлар миқдори. Биринчи рукн иккинчи рукнга тенглашиши миқдорий урғу туфайли мумкин бўлади. Шу миқдорий урғу бўғин унлисини – рукннинг биринчи бўғинидаги “и” унлисини чўзиқ бўлишини таъмин этади. Ҳазалнинг бешинчи байти биринчи мисрасининг охирги рукни ҳам айни шу тарзда шаклланган:

Янгла кўнғлум васл топти, раҳм қил, эй оҳким,

Тунд элдин янги бутган ёрага озор эрур. [1.Б.128]

Лекин бу билан рукн охиридаги урғу – сўзни, бу ўринда рукни, бир бутун фонетик комплекс сифатида яхлитловчи урғу йўқ бўлиб кетмайди, у ҳам сақланади, ўзининг динамиклик характерини сақлаб қолади, ритмик бўлақни, яъни рукни навбатдаги рукнлардан ажратиб туради. Лекин рукн шаклланишида иккинчи даражали урғу сифатида мавжуд бўлади. Бу урғу Ҳазалнинг бошқа мисраларидаги сўнги рукнларнинг охирги бўғинларида ҳам мавжуд бўлади. Ҳазалнинг барча тоқ мисраларининг охирги руклари қуйидагича: зор эрур – вимдек – зулф анга – гўйиё – оҳким – бағриға – худ таним – юз куёш- нат қўйай. Бу сирадан кўринадики, фақат иккинчи ва бешинчи байтлар биринчи мисраларининг охирги руклари икки бўғин бўлиб, қолган етти байт биринчи мисраларининг охирги руклари уч бўғинлидир. Албатта, учинчи бўғин ўз урғусига эга. Мана шу урғу икки бўғинли “- вимдек” ва “оҳким” руклари сўнги бўғинларида ҳам мавжуд бўлади. Бу икки бўғинли рукнлар поэтик уч бўғин бўлишида миқдорий урғу биринчи бўғинга тушади, яхлитлаш урғуси охирги бўғинга тушади.

Сўнги бўғин урғусининг сақланишига яна бир сабаб шуки, бу урғу, яъни биринчи бўғинга тушадиган урғу кўчиш ҳодисаси эмас, ритмик эҳтиёж ва ритмик талаб билан боғлиқ ҳолда сўз бўғинига эмас, рукн бўғинига тушадиган мажбурий урғудир, яъни рукн урғуси, ритмик урғудир, динамик характердаги эмас, овознинг кучи билан ажратилган мелодик характерга эга бўлган урғудир.

Ҳунчадек кўнғлум менинг гулзор майли қилмагай,

Ҳам била бутган кўнгул гулгаит ила очилмагай [3.Б.61]

Байтнинг учинчи рукнлари “зор майли: гашт ила о” тарзида шаклланган. Бу рукнлараро муносабатда ҳам биринчи рукн иккинчисидан бир бўғин кам, у лингвистик уч бўғиндан иборат. Рукнни тўрт бўғинли рукнга тенглаштириш миқдорий урғу ҳисобига, қисқа бўғинни чўзиқ бўғинга айлантириш орқали қопланади. Биринчи рукннинг биринчи бўғини чўзиқ бўғинга айлантирилганда, шу бўғиннинг охириги товуши талаффузи ҳам “р” тарзида рукнлараро товуш уйғунлиги яратилишида иштирок этади. Рукнлараро товушларнинг ритмик мувозанати шу йўсин тикланади. зоры майли: гашт тила о кўринишини олади.

Қуйидаги бандда “офтоб” сўзи бир туроқ сифатида поэтик жиҳатдан уч бўғин бўлиб келган:

Деди:

“Тикланг, шундай сарой,

Зарни қилманг ҳеч ҳисоб.

Ҳавас қилсин кечалар ой,

Кундузлари – офтоб...” [4.Б.174].

Банднинг учинчи қаторидаги “ҳеч ҳисоб” туроғи уч бўғиндан иборат. Вертикал йўналишда унга мос тушадиган туроқ – “офтоб” икки бўғин. Биринчи бўғинга тушадиган миқдорий урғу, поэтик вазифа бажариш билан боғлиқ ҳолда, уни икки бўғинга айланишида хизмат қилади, лекин лингвистик икки бўғинга айлантириб юбормайди, “ф” ундошининг аниқ, нисбий фарқланган ҳолдаги талаффузига фонетик шароит вужудга келиши учун ҳам хизмат қилади. Натижада “ф” ундоши ҳам учинчи бўғиннинг яратилишида қатнашади. Шу йўл билан мисранинг банддаги бошқа мисралар билан, бу ўринда 4-3 туроқланиш асосидаги етти бўғинли учинчи мисрага мос бўлган бўлаги яратилган. Бўғиннинг миқдорий урғу ёрдами билан чўзилиши навбатдаги ундошнинг бўғин яратишда қатнашиш даражасидаги талаффузи учун хизмат қилиши қуйидаги байтда яна ҳам аниқроқ ҳис этилади.

Бу гулшан гуллари бирлан очишсанг ногаҳон рухсор,

Руунат авжиди ҳар бобдин ҳумронлигинг бордур. [5.Б.141].

Келтирилган байт иккинчи мисрасининг иккинчи рукни “жида ҳар бо” тарзида шаклланган. Учинчи рукннинг биринчи ҳарфи “б” ифодалайдиган товуш “бъ”, яъни ундош “б” ўз йўлдош унлиси билан талаффуз этилиб, бир бўғин вужудга келган. “Бобдин” сўзининг биринчи бўғинидаги миқдорий урғу ўзи тушган унлини чўзиш орқали уни бўғин таркибида бўлган навбатдаги товушни – “б” товушини ажралган ҳолда талаффузи учун шароит яратган. Мисранинг учинчи рукни “бъ дин хумрон” кўринишида шаклланган.

Демангиз аҳбобким қилмасмусен бас йиғламоқ,

Ким менга тенгри насиб этмиш туганмас йиғламоқ

Аспрай олмай ўзни ашким тутти дашту тоғни,

Нечаким Фарҳоду Мажнун дедилар бас йиғламоқ [2.Б. 281]

Келтирилган биринчи байт биринчи мисрасидаги иккинчи, кейинги байт биринчи мисрасидаги охирги рукнлар ҳам шу тарзда шаклланган.

*Оҳак қориб, гишт кўтариб ошён қурмоқ,
Парпиратмоқ ота-бобо ёққан чароғин.*

Қандай кўркам тинчликнинг ҳаёт тўла нафаси,

Ер юзи халқларининг орзуси, ҳаваси [6.Б.38,41]

Ғафур Ғулом шеърятидан келтирилган мисраларда “ошён”, “орзу” сўзларининг биринчи бўғинларига тушган миқдорий урғулар воситасида “ш” ҳамда “р” ундошлари ўта қисқа бўлган ўз йўлдош унлилари билан талаффуз қилинади ва бу сўзлар поэтик жиҳатдан уч бўғин сифатида ритмик вазифа бажаради.

Хуллас, овознинг кучи билан ажратувчи мелодик характерга эга бўлган урғу метрик шеърятда рукнлар мувозанатини тиклаш билан ритмик вазифа бажаради.

Фойдаланган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик.1-том. – Тошкент, ”Фан”, 1987.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик.2-том. – Тошкент, ”Фан”, 1987.
3. Бобур. Девон. – Тошкент: Фан, 1994.
4. Воҳидов Э. Замин сайёраси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2014.
5. Муқимий. Лолазор айлаб келинг. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт – матбаа ижодий уйи, 2016.
ва санъат нашриёти, 1972.
6. Ғафур Ғулом . Асарлар. Ўн томлик. Учинчи том. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.